

A dada tipográfiai megnyilvánulásai, avagy a semmi és a káosz

Madár Mária

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a
(zunku_kukac_citromail_pont_hu)*

Összefoglaló

A cikkben a dada tipográfiai megnyilvánulásait mutatom be a történeti háttérből kiindulva, mivel ezen összművészeti projekt lényege a lázadás és polgárpukkasztás volt, ami kihatott a tipográfia felhasználásra is a különböző megnyilvánulásaikban. Így nem beszélhetünk a hagyományos tipográfiai szabályok keretein belül az elemzés során terítékre kerülő művészeti alkotásokról, hiszen mind a képzőművészet és tipográfia vékony határmezsgyéjén táncolnak, emiatt állhatunk értetlenkedve előttük a semmin és a káoszon morfondírozva.

Kulcsszavak: dada, lázadás, merz, fotomontázs- és kollázstechnika

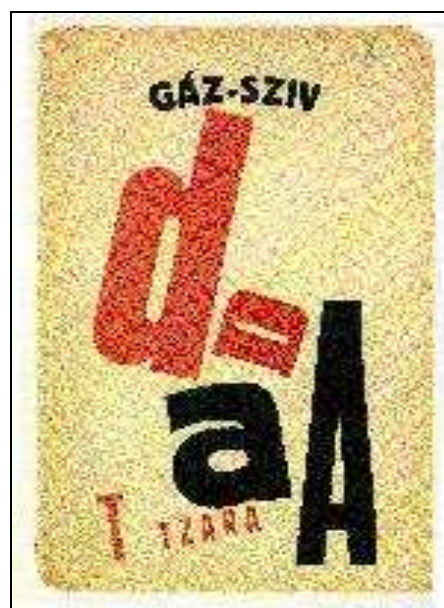
Abstract

In my paper I introduce dadaism's typographical manifestation based on the historical background, since the essence of this cultural movement was the „riot” against tradition and war, which had an effect on the use of typography in their different pieces of manifestation. Thus we can't speak of the artworks in the spirit of traditional typographical formulas, because they all dance on the borders of graphic arts and typography, that's why we can stand before them without an idea, thinking about nothing and chaos.

Keywords: dada, „revolution”, merz, photomontage, collage

Bevezetés

A dadaizmus, mint összművészeti mozgalmat a háború ellenesség indította el útján 1916-ban Zürich városából, ebből fakad, hogy minden tradíciót ki fordítottak önmagukból, és új sokkoló, botránkyeltő módon fejezték ki magukat minden egyes művészeti ágban, hogy a kor zűrzavaira válaszolva, megbotránkozató módon ráébresszék a polgárokat a világ abszurditására. A művészeti ágak egymásra hatása és a művészek összedolgozásai során a tipográfiát felszabadították évszázados szabályai alól, egyrészt a futuristáktól átvett és kedvelt montázs és kollázs technikával, másrészt a szabályok elhagyásával (1.kép). Arra kényszerítették a nézőt, hogy ne csak olvassa a betűket vagy szavakat, hanem lássa is őket, vagyis konkrét vizuális képeket alkottak. A művészeti ágak ilyen szintű összeolvadása miatt nem beszélhetünk olyanról, hogy dada, mint tipográfia, inkább a dada tipográfiai megnyilvánulásairól, hiszen a szabályok szétzilálásával, grafikai és képzőművészeti nézetek alkalmazásával, inkább alkalmazták radikális módon a dizájn részeként a tipográfiát, mint önmagában.

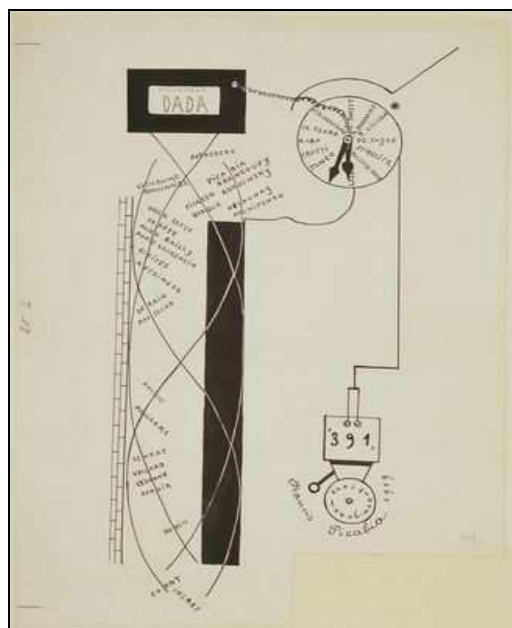
1. kép Kassák Lajos: Gáz-szív, 1924
Kassák Múzeum (www.artpool.hu)

Történeti háttér

A dadaizmus az első világháború borzalmainak a sokkjára, a politikai és társadalmi zűrzavarokra válaszul indult el útján Svájcban összművészeti mozgalomként. Hans Arp szavaival élve: „Dada meg akarta szüntetni a józan ész megtévesztését, és be akarta mutatni a rend irracionálisát” (Dietmar 2004:9). Ezt a polgári társadalom megdöbbenésével tudták csak elérni, minden tradicionális művészeti nézet felfüggesztésével vagy kifordításával a kísérletezés útjára lépve.

Botránykeltő módszereknek számított a hangvers és szabad-vers, majd a kialakuló képvers, a montázs technika és kollázs technika tovább fejlesztése, amit a futuristáktól vettek át, és a „ready-made” alkotások. A sokkal, a töredezettséggel, a tréfákkal nem akartak többet kifejezni, mint amit láttak a világból: a hazugságokat és a semmit. Így műveiket szemlélve a kor polgára könnyen bajba esett, mert nem a mű volt a lényeg, hanem a gesztus; ugyanez történt a tipográfiával is. A szabályok elhagyásával, a lázadással, és a különböző művészeti ágak egymásba fonódásával elérték a kaotikusságot, a semmit.

Hugo Ballt idézve: „Amit dadának nevezünk, az bohóctréfa abból a semmiből, amely minden fontos kérdést körülvesz...” (Dietmar 2004:15), vagy Richard Huelsenbeck szavaival élve: „DADA semmit sem jelent. A semmivel akarjuk megváltoztatni a világot.” (Dietmar 2004:17), vagyis már a mozgalom neve is azonosult a kezdetek legelején a gesztussal és a nihilizmussal, amire a névszerzés anekdotája is felhívja a figyelmet, ami szerint felütöttek egy szótárt és ahol kinyílt, azt választották ki.

2. kép Francis Picabia: Mouvement Dada, 1919
New York, The Museum of Modern Art
(Dietmar 2004:93)

Merzfestmények

A dadaisták folytatták a művészet felszabadítását az évszázados konvenciók alól, amit elkezdtek a futuristák, kubisták és expresszionisták, ez a folyamat figyelhető meg konstruktív és tipografikus elemeket vegyítve Francis Picabia képén (2.kép) az avantgárd mozgalmak jelentős és nagy hatásokat kiváltó alkotók neveinek belefoglalásával (Dietmar 2004:92). De a tipográfia radikális felhasználása a korai merzfestményeken és merzrajzokon a legfeltűnőbb, ahol a tárgyak, újságkivágások, kollázsok az alkotó Kurt Schwitters nyomán „elvesztik eredeti jelentésüket és a kép szerves részeivé válnak.” (Dietmar 2004:24). Az absztrakt kompozíciók konkrét vizuális képek alkotására szolgálnak, itt nyilvánul meg legszembeütőbben a tipográfia szabályainak elhagyása, a különböző betűtípusú szövegek összemontázsolása, ami a dada mozgalomának rövid élete során szinte minden alkotáson megjelenik.

3.kép Kurt Schwitters: Merz, 1919
(http://wikis.lib.ncsu.edu/index.php/GD_342/Glossary)

A dada utóélete

A dadaizmus 1926 után újra és újra feléledt, mint szellemi magatartás (Dietmar 2004). A szabályok elleni lázadás során, például a tipográfia felszabadítása nagyban hozzájárul a szürrealizmushoz, a Bauhaus kialakulásához, továbbél a konstruktivisták művészetében és az irodalomban is, például hangversekben és a posztmodern regényekben tapasztalható időknél a töredezettségében.

Hatásai mind a mai napig érződnek a vizuális művészetekben, de hogy pontosan mik ezek? Arra a következő részben térek ki.

Tipográfiai megnyilvánulások

A dadában megjelenő tipográfiai elemek vegyültek képzőművészeti elképzelésekkel és a designban felértékelődött a szerepük, már nem az egységes stílus és betűtípus használaton volt a hangsúly, hanem a fő üzenet a szabályok felfüggesztésén kívül a következő volt: az írást használd kifejezőként. Ez annyit takart, hogy a betűtípusokat, vonalakat, szimbólumokat az érzéseik, motivációik és gesztusaik kifejezésére használták fel, ami a tipográfia és design radikális kapcsolataként nyilvánult meg (Wikipedia 2009), ez a kaotikusság sokkoló volt a befogadó polgárok számára, és egyértelműen nem értették meg, amint ezt már kifejtettem az előző részben.

4. kép Schwitters Hausmann: fmsbwtözüppggiv-..?mü
(Dietmar 2004:40)

A képzőművészet és a tipográfia határán

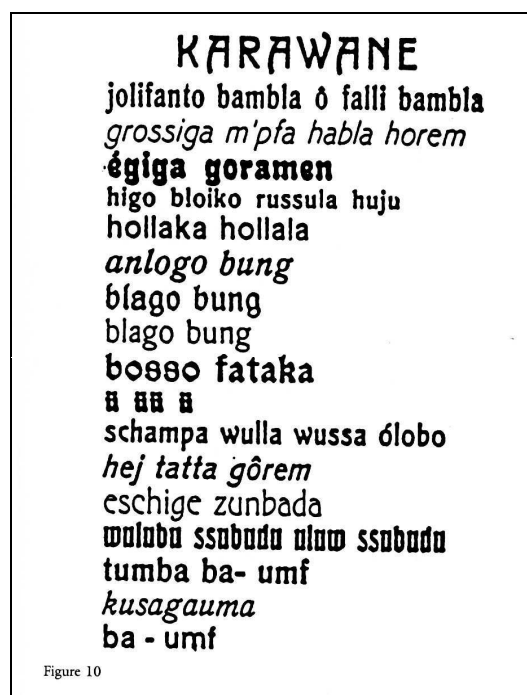
Tristan Tzara kijelentései híven tükrözik az expresszív hozzáállást: „Minden képnek fel kell robbannia, mindegy hogy a mély és súlyos gondolatoktól – forgósél, szédülés, újdonság, örökkévalóság –, a megsemmisítő viccektől, az elveinkért való rajongástól vagy a nyomtatás módjától.” És mindezt miként érik el?

Montázs technikával, újságcikkek kivágásával, betűtípusok keverésével, vízszintesek és függőlegesek egy képen belüli használatával, spirálisok és más geometriai elemek formáinak követésével, összevissza helyezett betűkkel (mintha odaspriccelték volna), kis kapitálisok és nagy betűk vagy verzálók logikátlan használatával és felcserélésével, mondatok tördelésével, nyomdai szimbólumok véletlenszerű alkalmazásával, fotómontázzsal, plakátkölteményekkel (4.kép), képverssel (5.kép), absztrakt betűformák kirakásával, mindenféle nyomtatott papír felhasználásával (jegyek, térképek, hirdetések, plakátok stb.), sűrítéssel, ritkítással, félkövér / kövér / dőlt / aláhúzott / normál formák változtatásával, és más geometrikus elemek által kirakott betűformák használatával, színek

változtatásával (1.kép), de a példák sorolását még lehetne folytatni.

Ezzel a szövegek egységességét verik szét, és a kaotikusság olvashatatlanságában, nagyobb hangsúly kerül a tartalomra, vagyis mind már említettem a bevezetésben, arra kényszerítik a nézőt, hogy ne csak olvassa a betűket vagy szavakat, hanem lássa is őket, vagyis konkrét vizuális képekként értelmezze őket, ne pedig egy narratív funkciót keressen bennük.

Összefoglalva a tipográfia megszabadul hagyományos funkcióitól, és a művészi kifejezés fontos elemévé válik. Ez a fajta kaotikusság nem elemezhető a megszokott módon, inkább a gesztusok, az ironia és a kor szellemében kell rá tekintenünk, ami hatalmas fellélegzés volt a szabályok által terhelt betűvetésnek, és a betűművészet rangjára emelte a tipográfiát. De a korban és azóta született alkotások variációinak száma véges, pont a betűk felhasználhatóságának a végessége miatt, hiszen, ha a betűk olvashatatlanná válnak és elvesztik formájukat, még nehezebbé válik az értelmezés, és inkább motívumokra gondolunk, mint betűmontázsra. Mára kitágult a betűművészet fogalma, de a dadaizmusban mindenképp véges volt a variációk száma, a konstruktivista szemléletben még inkább.

5. kép Hugo Ball: Karawane, 1920
(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hugo_ball_karawane.png)

Művészeti alkotások elemzése

A következőkben a dadaista művészeti alkotások közül párat tipográfiai szempontból fogok elemezni, vagyis mi más bennük, miben térnek el a szabályoktól, miért nevezhetőek akár grafikus, minimalisztikus, konstruktivista, absztrakt vagy szimbolikus alkotásoknak, és mi botránkoztathatta meg ezekben a kor polgárát.

Hugo Ball: Karawane

Hugo Ball 1920-as képversére már ránézve látszik (5.kép), hogy milyen mértékben tért el a hagyományos vers-írástól. Egyrészt a szavak értelmetlenek, vagy hangutánzó szavak, másrészt minden sor más formában van írva a lineáris dísztelen sans serifftől egészen a díszes talpas antikváig mindent megtalálunk, de nem csak ez változik, hanem például sima félkövér vált fel dőlt félkövért, vagy dőlt félkövér sima dőltet, amint a képen is látható. Ezenkívül minden sorban más korszak elterjedt betűtípusát alkalmazta Hugo Ball, a cím szecessziós, a harmadik és kilencedik sor gót, a hatodik sor reneszánsz, a tizenharmadik szecessziós, a negyedik és nyolcadik pedig klasszikus, a többi sor betűtípusát a rossz minőségű kép miatt nehezen megkülönböztethető.

Ebben a képversben a hagyományt teljesen a feje tetejére állította Hugo, „üres nyelvként” is szoktak hivatkozni a „versre”, mivel nem olvasásra szánta az alkotó, hanem a ritmus és a képiség érzékeltetésére. Egyértelmű, hogy meghökkenést váltott ki, és nehezen tudtak bármit is kezdeni vele elvonatkoztatás nélkül.

Max Ernst: Minimax dadamax magabütykölte szerkentyűje

Max Ernst 1919 körül készült képe (6.kép) tipikus példája egyfajta konstruktivista képszerkesztésnek, bár a különböző méretű, formájú, típusú betűk egy labilis szerkezetet alkotnak oszlopok társaságában. A betűket is több elemből építette fel Ernst, mintha gépalkatrészek lennének, amire a címből is következtetni lehet.

Találhatunk alul egy fordított nagyméretű félkövér talpas antikvát, ami valószínűleg klasszikus betűtípus, ezenkívül ebbe a formába akár egy fordított p-t vagy a-t is beleláthatunk, attól függően, hogy melyik szarát vesszük a kiinduló résznek, ha a vékonyat, akkor p, ha a vastagat, akkor a. A fordított a betű felett egy minimum három részből kirakott x-et formázó szerkentyűt vehetünk ki, amely szintén egy megnyújtott, de az a-nal kisebb méretű klasszikus betűtípusú talpas antikva, amelyre rácsavarozva egy dőlt szintén klasszikus típusú talpas antikvát figyelhetünk meg. Ezek mellett a kompozícióba építve láthatunk egy fordított klasszikus lineáris sans serifft

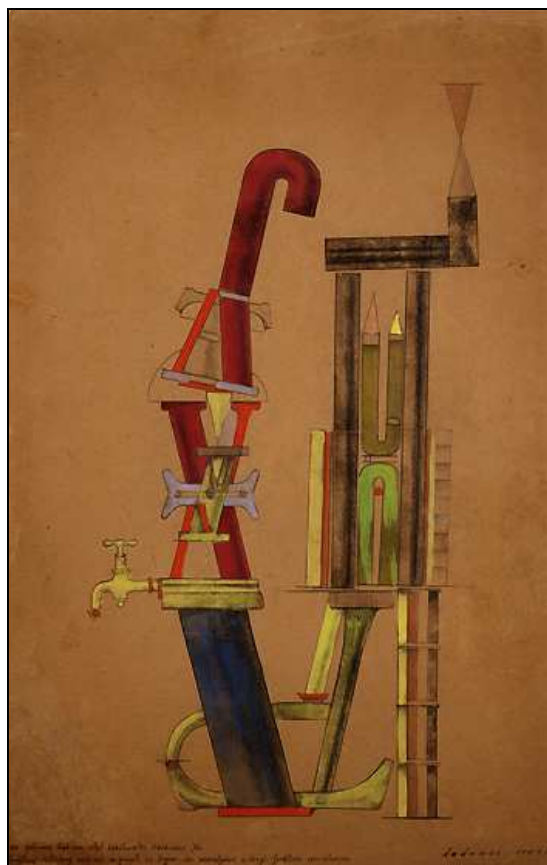
j-t és két megnyújtott lineáris sans serifft u-t, amely egy párt alkot egymás fölött, a felfordítottan egy normális nézőpontban látszó u-val.

Ernst nem csak a betűméretekkel és nézőpontjukkal játszott, hanem a bevezetett a függőleges sík fölé egy vertikálist is, emiatt tűnik az egész kép labilisanak.

Ezenkívül a nagy a betű bal oldali talpához csatlakozó vízcsapra fallikus szimbólumként szokták emlegetni, amiből épp egy vörös csepp bújik elő egy „bonjour” felirattal.

A szerkezet funkcióját pedig a cím árulja el és a kép alján az alkotó részletesen megmagyarázza: „minimax dadamax magabütykölte szerkentyűje a klimax elején járó, női szívókák félelem nélküli beporzására, és más, félelem nélküli feladatokhoz” (Dietmar 2004:72), egyértelmű az utalás.

Ezek ismeretében egyáltalán nem furcsa, ha sokkot kapott, a korra jellemző prúd nézetek között felnevelkedett polgár, sőt.

6. kép Max Ernst: Minimax dadamax magabütykölte szerkentyűje, 1919
(Dietmar 2004:73)

Raoul Hausmann: ABCD

Raoul Hausmann 1920 körüli fotómontázs alkotása tipikus példája a kollázs technikával készült dadaista képeknek (7.kép). A lap különféle valóságdarabkákból áll, más perspektívákból és törekvésekből. Megfigyelhető, hogy a perspektívákat két vertikális csík osztja három részre: egy föntire, ahol a cím található nyújtott kapitális talpas antikvaként megfordított számok társaságában; egy középsőre, ahol a központi motívum, a művész önarcképe kap helyet, szájában az ABCD hangversére utaló kép darabkával, mintha felolvasásra utalna. A fej körül az abc betűi láthatóak, van itt klasszikus lineáris verzált antikva sor, domború verzál félkövér talpas antikvak és egy felülnézetből látható verzál klasszikus típusú domború e. Az alsó vertikális csík alatt pedig különböző szimbolikus értelmű kép kivágásokat láthatunk kezdve egy cseh öt koronástól a világtérképig.

Minden töredék láthatóan más tipográfiával készült, ami zavart okozhat a szemlélődőben, és nehezen következtethet bármilyen értelemre a képpel kapcsolatban, pedig a központi motívum mellett látható négy darab betűtöredék, amik a olasz „voce” szót adják ki, aminek jelentése hang. Vagyis Raoul azonos című hangverséről van szó kollázs technikával megoldva.

Ezenkívül világosan kiolvasható a „MERZ” szó, amivel barátjára és műveire utal az alkotó.

Ebben az alkotásban találkozik a design, a tipográfia, a szimbólum és a grafikus megvalósítás is, de kétség nem férhet hozzá, hogy szintén botránykeltő hatása volt a kor társadalmára.

7. kép Raoul Hausmann: ABCD, 1920
(Dietmar 2004:41)

Kassák Lajos: Hangok

Utolsóként pedig egy magyar vonatkoztatású alkotónak, Kassák Lajos Hangok című 1920-as művét venném nagytító alá (8.kép).

8. kép Kassák Lajos: Hangok, 1920
(<http://www.linotype.com>)

Ezen képen ugyanis teljes a káosz. A síkok széttörve vízszintes, hullámos és főként vertikális egyenes vonalakkal, amiknek a vastagsága is változó. A betűk különböző méretűek, vastagságúak, típusúak, váltakozik az elhelyezkedési síkuk és a betűtípusuk is. Ezenfelül még megfigyelhetőek átfedések, egymásra kollázsolások és egymás mellett elfektetett kissé vízszintes és függőleges síkok számokkal vegyítve.

Szóval tényleg kaotikus, de a betűkből kivehető szavak egyértelműen utalnak a címre, vagyis a különböző hangokra, persze különböző nyelveken. Egy helyen például kiolvasható egy kis takarással, hogy „barr” vagyis büfögés. Tehát nem a tiszta énekhangokról van szó, hanem a világiakról, a mindennapokéről, ami szintén megbotránykeltotta a sznobériába fulladt polgárságot.

Végszó

A cikk végére érve egyértelmű, hogy milyen tipográfiai változások kezdődtek el a dadában, de ez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a régi hagyományos vonal, abszurd is lenne, ha ez történt volna. Mindenesetre mint már előzőleg említettem a „történeti háttér” című részben, sokat köszönhetünk ennek a rövid, de átfogó összművészeti avantgárd korszaknak. Fontos előzménye a Bauhausnak, annak elveinek és design nyelvezetének, amikor visszatért a tipográfia egy kevésbé radikális és nem a botránykeltés motivációjával készült mozzanathoz, ahol a funkció fontosabb, de ez már más téma (Fehér Gábor: A Bauhaus tipográfiája: A Bauhaus dizájnideológiája).

Hivatkozások

- Dietmar Elger (2004): *Dadaizmus*, Budapest, Tachen/Vince Kiadó, pp 6-26.
- Wikipedia (2009) *Dadaism*. Legutóbbi frissítés: 2009. január 14. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Dada>
- Wikipedia (2009) *Dadaizmus*. Legutóbbi frissítés: 2008. december 17. URL: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Dadaizmus>
- Fehér Gábor: *A Bauhaus tipográfiája: A Bauhaus dizájnideológiája*. URL: <http://emc.elte.hu/~hargitai/konferencia/tipokonferencia.html>

Felhasznált irodalom

- Poets.org (2009) *Looking At and Looking Through: Futurism, Dada, and Concrete Poetry* URL: <http://www.poets.org/viewmedia.php/prmMID/5934>
- The “New” New Typography (2001) *Dada* Legutóbbi frissítés: 2005. október 1. URL: <http://www.jaddesignsolutions.com/thistory03.html>
- Linotype (2009) *Dadaism* Legutóbbi frissítés: 2008. április 4. URL: <http://www.linotype.com/786-12585/thespreadofdadaism.html>
- National Gallery of Art, Washington, DC (2009) *Dada* URL: <http://www.nga.gov/exhibitions/2006/dada/cities/index.shtm>